

هوشنگ طالعی
تاریخ نگار و پژوهشگر

از سوی دیگر، سستون‌هایی از ارتش سرخ پس از گذشتن از مرز ایران، از محور گنبد کاووس - پهلوی دژ (آی‌قلا)، راه گرگان را در پیش گرفتند. بخشی از این نیروها از محور چهل دختر - خوش بیلاقی، به سوی شاهرود و سمنان اعزام شدند. سستون دیگری در گرگان با سستون پهلوی دژ، به هم پیوسته و به سوی ناهارخوران و زیارت که خط دفاعی ارتش ایران بود، به حرکت درآمدند. در خراسان، ارتش سرخ از دو محور به داخل خاک ایران نفوذ کرد. این محورها عبارت بودند از:

۱- محور باجگیران - لطف آباد - دره گز - قوچان

۲- محور سرخس
ارتش سرخ در تمام طول مدت، به شدت شهرهای شمالی ایران را بمباران کرد. شدت بمباران در شهرهای تبریز، رشت، رضایه (ارومیه)، بابل، قزوین و... بیشتر از نقاط دیگر بود.

در این میان، انگلیسی‌ها پس از در هم کوبیدن نیروی دریایی ایران و اشغال آبادان و خرمشهر، شهر اهواز را بمباران کردند و به سوی آن شهر پیشروی کردند. همزمان با عملیات خوزستان، ستون‌های دیگری از ارتش انگلستان از مرز خسروی گذشته و پس از اشغال تاسیسات نفت شاه (نفت‌شهر)، به سوی کرمانشاه حرکت کرد.

دفاعی پس از آن که ایران مورد حمله ناگهانی نیروهای شوروی و بریتانیا قرار گرفت، سفیران روس و انگلیس به در خانه «علی منصور» نخست‌وزیر رفتند و ضمن تسلیم دو یادداشت، وی را از یورش نظامی مشترک آگاه کردند. مفاد یادداشت روز سوم شهریور ۱۳۲۰ (۲۵ آگوست ۱۹۴۱) دولت انگلیس به این شرح بود:

با وجود اقدامات مشترک دولت امپراتوری بریتانیا و دولت شوروی در تاریخ ۱۸ ژوئیه و ۱۶ آگوست ۱۹۴۱ (۲۷ تیر و ۲۵ مردادماه ۱۳۲۰) درباره جلوگیری از فعالیت خطرناک عمال آلمانی و اخراج آنان از کشور، جای بسی تاسف است که دولت ایران برای جلوگیری از این فعالیت‌ها هیچ اقدامی نکرده و در نتیجه عمال آلمانی علیه منافع و استقلال کشور ایران، همچنان به فعالیت خود ادامه می‌دهند. بنابراین دولت امپراتوری بریتانیا کبیر به منظور دفاع از منافع خود و دوستان خویش، اقدامات مقتضی مبذول داشته است که با خطر فوق در ایران مقابله کند و به همین جهت برای اجرای این منظور، به‌طور موقت نیروهای نظامی خود را وارد ایران کرده و به محض این که اوضاع جنگ اجازه دهد، این نیرو خاک ایران را ترک خواهد گفت.

یادداشت دولت شوروی نیز همانند یادداشت دولت انگلیس بود. در این یادداشت پس از اشاره به مسائل یادداشت‌های پیشین و مذاکرات شفاهی، آمده بود:

جای بسی تاسف است که دولت ایران برای جلوگیری از این فعالیت‌ها اقدامی نکرده و در نتیجه عمال آلمانی به فعالیت‌های خائنانه خود همچنان ادامه می‌دهند. بنابراین دولت اتحاد جماهیر شوروی ناگزیر شده که به منظور حفظ امنیت خاک خود، به ایران نیرو گسیل دارد. بدیهی است که این اقدام علیه استقلال ایران صورت نگرفته، بلکه منظور از آن جلوگیری از فعالیت عمال آلمانی است که امنیت شوروی را به مخاطره انداخته است.

در این یادداشت، روس‌ها تجاوز نظامی به ایران را برپایه مواد ۶ و ۷ عهدنامه مودت (قرارداد ۱۹۲۱) به منظور جلوگیری از خطر فعالیت آلمان‌ها در راستای حفظ امنیت اتحاد شوروی توجیه کرده بودند.^{۱۵} هم‌زمان، مولوتف کمیسر امور خارجه اتحاد شوروی، یادداشت همانندی نیز به محمد ساعد، سفیر جبرایان در مسکو تسلیم کرده بود.^{۱۶}

ساعت یک بعد از نصف شب سوم شهریور ماه (۱۳۲۰) به وقت مسکو، تلفن کاخ بیلاقی سفارت ایران به شدت زنگ زد... تلفن در اتاق خواب من قرار داشت. فوراً گوشی تلفن را برداشتم و از آن طرف سیم، رئیس اداره خاور میانه وزارت امور خارجه شوروی... از من درخواست کرد بلافاصله در کاخ کرملین با مولوتف وزیر امور خارجه ملاقات کنم. چون مطلب مهمی در پیش است که باید به اطلاع شما برساند.

وقتی که وارد کاخ کرملین شدیم به اتاق مولوتف راهنمایی و سپس از مختصر احوال‌پرسی و بیان مقدمه‌ای از اوضاع جهانی و این که اقامت آلمان در ایران که اغلب آنها جاسوس هستند خطراتی برای سرحدات جنوبی شوروی ایجاد کرده، بدین جهت نیروهای مادر همین ساعت از مرزهای ایران گذشته‌اند. مولوتف آنگاه متن یادداشت حمله قشون شوروی به ایران را که به عنوان من صادر شده بود... خواند.

به دنبال تجاوز ارتش‌های بریتانیا و شوروی به خاک کشور، ستاد ارتش با انتشار اعلامیه شماره یک، مردم ایران را در جریان این یورش قرار داد.^{۱۷} ساعت سه و نیم بعد از ظهر روز سوم شهریور ۱۳۲۰، علی منصور نخست‌وزیر، در جلسه فوق‌العاده مجلس شورای ملی، درباره تجاوز ارتش‌های روس و انگلیس به ایران گفت:

... از ابتدای وقوع جنگ کنونی... دولت شاهنشاهی بی‌طرفی ایران را اعلام کرده و با

درباره اشغال ایران در جریان جنگ دوم جهانی (بخش دوم)

بیطرفی صلح نبود

اشغال ایران و بزرگترین دزدی مسلحانه معاصر

فرماندهی لشکر گرگان) و... در این جا قایل ذکر است که پس از صدور دستور ترک مقاومت، عده‌ای از افراد لشکر گرگان تسلیم نشدند و با عقب‌نشینی، خود را به تهران رساندند.

البته در این میان، کسانانی نیز مانند سرلشکر محتشمی (فرمانده لشکر خراسان) خیانت کرد و تسلیم شد. همچنین، فرمانده لشکر تبریز نیز ترک خدمت و فرار کرد.

به دنبال خلع درجه و بازداشت وزیر جنگ و رئیس ستاد، رضاشاه دو تن از امیران تحصیلکرده ارتش، یعنی سرتیپ عبدالله هدایت و سرتیپ حاج علی رزم‌آرا را برای مشاوره احضار کرد. آنان با توجه به دلایل زیر، اعلام کردند که امکان مقاومت وجود ندارد. رضاشاه هم نظر آنان را پذیرفت.^{۱۱}

۱- عدم توازن نیروهای ارتش ایران با مهاجمان
۲- نداشتن تحرک لازم و نداشتن برتری آتش
۳- نداشتن مهمات برای مقابله (با توجه به خیانت‌های عمده)

۴- غافلگیر شدن و عدم بسیج نیروها و نبودن فرصت کافی برای این کار
۵- برتری بی‌چون و چرای دشمن در هوا
۶- ترس و وحشت مردم از بمباران‌های هوایی

۷- خیانت عوامل بیگانه
۸- عدم آمادگی دولت، برابر جریان‌های پیش آمده...

پس از ترک مقاومت، ارتش انگلیس تاسیسات نفت کرمانشاه را تصرف کرد و به سوی تهران به حرکت درآمد. از سوی دیگر، ارتش سرخ نیز با بهره‌گیری از ترک مقاومت از سوی ارتش ایران، خود را به حومه قزوین رسانید و در آن‌جا به نیروهای بریتانیا که از کرمانشاه می‌آمدند، پیوست.

هنوز چند روز از تعرض نظامی بریتانیا و شوروی علیه ایران نگذشته بود که سرلشکر نجحوان وزیر جنگ، بدون این که به رضاشاه اطلاع دهد، شورای عالی جنگ را تشکیل داد. این شورا که سرلشکر ضلعی (رئیس ستاد)، سرلشکر ریاضی و سرلشکر یزدان‌پناه در آن حضور داشتند، دستور ترک مقاومت صادر کرد و لشکرهای یک و دو مستقر در تهران را مرخص کرد.

رضاشاه، به محض آگاهی از این مساله، آنها را به کاخ سعیدآباد احضار و ضمن خلع درجه، دستور زندانی کردن آنان را به جرم خیانت به کشور، صادر کرد. در ضمن، وی سپهبد امیراحمدی را مأمور جمع‌آوری سربازان و مقاومت و حفظ شهر تهران برابر بیگانگان کرد.

سپهبد امیراحمدی حکومت نظامی اعلام کرد و با تلاش فراوان، توانست عده‌ای از افسران و سربازان را جمع‌آوری و نظم و آرامش را در تهران برقرار کند. اما فاجعه بسیار ژرف بود. دست‌های خیانتکاری که در گرماگرم جنگ، دستور ترک مقاومت صادر و مرکز کردن سربازها را صادر کرد، از ماه‌ها پیش در لجستیک نیروها اختلال کرده و در نتیجه، مهمات مربوط به توپخانه و ادوات جنگی با ناهماهنگی ارسال می‌شدند. به‌طوری که در همان روز نخست، بسیاری از یگان‌های توپخانه، امکان آتش نداشتند.

پیش از اعلام ترک مقاومت، یگان‌های ارتش به خوبی برابر متجاوزان می‌جنگیدند، به‌طوری که در چند نقطه، آنان را متوقف کردند و تلفات قابل توجهی نیز به نیروهای مهاجم وارد کرده بودند. در این میان باید از پایداری و دلیری فرماندهان و یگان‌های زیر نام برد: سرلشکر شاه‌بختی (فرمانده لشکر خوزستان)، سرلشکر حسن مقدم مراغه‌ای (فرمانده لشکر کردستان و کرمانشاه)، سرلشکر قدر (فرمانده لشکر رشت)، سرهنگ معتمدی (کفیل

۱۳۰۰ خورشیدی، از ادغام نیروهای «فراق» و «اندارم» و برخی عناصر «پلیس جنوب» تشکیل شده بود. ارتش ایران از سال ۱۳۱۰ خورشیدی به بعد از تعداد معدودی افسر که در دانشگاه‌های نظامی کشورهای پیشرفته و به ویژه در فرانسه دانش‌آموخته بودند، بهره‌مند شد. نیروی زمینی ارتش ایران، فاقد یگان‌های موتورسی و یگان‌های مکانیزه و رزهی در مفهوم روز بود.

در سال ۱۳۱۹، نیروی زمینی دارای ۱۶ لشکر و یک تیپ مستقل مکانیزه بود. تیپ مستقل مکانیزه در تهران مستقر بود و تعدادی از لشکرها، در حقیقت روی کاغذ وجود داشتند و دارای توان لازم زمینی در حد یک لشکر نبودند.^{۱۸}

از لشکرهای فوق، بعضی که جدیدالتاسیس بودند، در سال ۱۳۲۰، هنوز به پایه سازمان مصوبه خود نرسیده و از حیث عده و کادر فرماندهی و اسلحه و وسایل، نواقصی داشتند. نیروی دریایی ایران، از دو ناو ۹۵۰ تنی به نام‌های بستر و پلنگ و چهار ناوچه ۲۲۰ تنی و تعدادی نساو تدارکاتی و پشتیبانی تشکیل می‌شد. ناوها و ناوچه‌های مزبور در ایتالیا ساخته شده بودند و در سال ۱۳۱۱، به وسیله افسران و دانشجویانی که در ایتالیا آموزش دیده بودند، به ایران آورده شدند.^{۱۹}

نیروی هوایی ایران، از شماری هواپیماهای دوباله تشکیل می‌شد. این هواپیماها، ساخت انگلستان بودند و برای تعمیرات هواپیمای مزبور و ساخت بخشی از بدنه آنها، کارخانه‌ای از انگلستان خریداری شد که در سال ۱۳۱۶ در فرودگاه دوشان‌تپه (تهران)، راه‌اندازی شد.^{۲۰}

مجموع پرسنل نیروهای مسلح ایران، کمابیش ۹۰ هزار نفر برآورد می‌شد. بدین‌سان، با توجه به این واقعیت‌ها، ارتش ایران توان رویارویی همزمان با دو قدرت بزرگ آن روز را نداشت.

تفاهم و تصفیه مسالمت‌آمیز قضیه، نتیجه این شد که نمایندگان شوروی و انگلیس، ساعت چهار صبح امروز به منزل نخست‌وزیر رفته و هر کدام یادداشتی مبنی بر تکرار مطالب گذشته که جواب آنها با اقدامات اطمینان‌بخش داده شده بود، تسلیم کرده و در این یادداشت‌ها، توسل خود را به نیروی نظامی اخطار کردند و مطابق گزارش‌هایی که رسیده، معلوم شد نیروی نظامی آنها در همان ساعت که نمایندگان مزبور در منزل نخست‌وزیر مشغول مذاکره بودند، به مرزهای ایران تجاوز کرده است. نیروی هوایی شوروی در آذربایجان به بمباران شهرهای باز و بی‌دفاع پرداخته و قوای زیاد از حلقه به سمت تبریز اعزام شده‌اند. در خوزستان، قوای انگلیس به بندر شاهرود و خرمشهر حمله برده، کشتی‌های مارا غافلگیر کرده و صدمه زده‌اند و نیروی هوایی آن دولت به اهواز بمب ریخته.

همچنین قوای انگلیس با وسایل موتوریزه فوق‌العاده زیاد از طرف قصر شیرین به سمت کرمانشاه در حرکت هستند. قوای متجاوز در هر نقطه که با نیروی ارتش شاهنشاهی مواجه شده‌اند، طبعاً تصادف و زد و خورد هم رخ داده است.

دولت ایران برای روشن ساختن علت و منظور این تجاوزات، به فوریت مذاکرات و اقدامات به عمل آورده و منتظر نتیجه است که البته به استحضار مجلس شورای ملی خواهد رسانید...

در شهریور ماه ۱۳۲۰، تنها چند سال از پایه‌گذاری ارتش ایران می‌گذشت. توان ارتش ایران، در حد حفظ آرامش داخلی و درگیری‌های احتمالی منطقه‌ای بود، نه جنگ علیه دو قدرت بزرگ آن روز. ارتش ایران در سال‌های نخست

تمام وسایل و قوای خود، دقیقاً این سیاست را پیروی و به موقع به اجرا گذاشته و با یک رویه صریح و روشن در حفظ کشور از خطر سرایت وقایع و در صیانت حقوق مشروع تمام دول که با ایران روابط دارند و به ویژه دول همسایه کوشیده، چنان که تا حال به هیچ وجه خطری در ایران از هیچ طرف به هیچ یک از آنها متوجه نشده (عموم نمایندگان: صحیح است). با این حال دولت انگلیس و بعد از اتفاق آن دولت با دولت شوروی، هر دو متفقاً اظهاراتی مبنی بر نگرانی از وجود یک عده آلمانی در ایران کردند و دو نوبت در تاریخ ۲۸ تیرماه و ۲۵ مرداد ۱۳۲۰ بر طبق اظهارات مزبور به وسیله نمایندگان خود تذکاراتی تسلیم داشتند که اخراج قسمت عمده از آلمان‌های مقیم ایران را درخواست می‌کردند. در پاسخ این اظهارات، چه ضمن مذاکرات عدیده شفاهی و چه طبق تذکاراتی تاریخ هفتم مرداد و تاریخ سی‌ام مرداد ۱۳۲۰ کتبا اطمینان‌های کافی در مراقبت‌های دولت ایران نسبت به رفتار کلیه اتباع بیگانه و عدم امکان بروز خطراتی از معدودی آلمانی که در ایران مشغول کارهای معینی هستند داده شد و برای مزید اطمینان دو دولت، اقدامات مقتضی برای کاستن عده متناهی از شمار آلمان‌ها به عمل آمده و به جریان افتاد و مراتب مکرر، چه در تهران و چه در مسکو و لندن به مقامات مربوط دولت انگلستان و شوروی خاطر نشان و آن چه ممکن بود برای حصول اطمینان و روشن ساختن نظر آنها کوشش شد. متأسفانه با تمام این مجاهدات که دولت ایران به منظور حفظ امنیت و آسایش کشور و رفع نگرانی دولت همسایه خود کرد، در عوض حسن

دولت انگلیس و شوروی نیز همانند یادداشت دولت انگلیس بود. در این یادداشت پس از اشاره به مسائل یادداشت‌های پیشین و مذاکرات شفاهی، آمده بود:

جای بسی تاسف است که دولت ایران برای جلوگیری از این فعالیت‌ها اقدامی نکرده و در نتیجه عمال آلمانی به فعالیت‌های خائنانه خود همچنان ادامه می‌دهند. بنابراین دولت اتحاد جماهیر شوروی ناگزیر شده که به منظور حفظ امنیت خاک خود، به ایران نیرو گسیل دارد. بدیهی است که این اقدام علیه استقلال ایران صورت نگرفته، بلکه منظور از آن جلوگیری از فعالیت عمال آلمانی است که امنیت شوروی را به مخاطره انداخته است.

در این یادداشت، روس‌ها تجاوز نظامی به ایران را برپایه مواد ۶ و ۷ عهدنامه مودت (قرارداد ۱۹۲۱) به منظور جلوگیری از خطر فعالیت آلمان‌ها در راستای حفظ امنیت اتحاد شوروی توجیه کرده بودند.^{۱۵} هم‌زمان، مولوتف کمیسر امور خارجه اتحاد شوروی، یادداشت همانندی نیز به محمد ساعد، سفیر جبرایان در مسکو تسلیم کرده بود.^{۱۶}

ساعت یک بعد از نصف شب سوم شهریور ماه (۱۳۲۰) به وقت مسکو، تلفن کاخ بیلاقی سفارت ایران به شدت زنگ زد... تلفن در اتاق خواب من قرار داشت. فوراً گوشی تلفن را برداشتم و از آن طرف سیم، رئیس اداره خاور میانه وزارت امور خارجه شوروی... از من درخواست کرد بلافاصله در کاخ کرملین با مولوتف وزیر امور خارجه ملاقات کنم. چون مطلب مهمی در پیش است که باید به اطلاع شما برساند.

وقتی که وارد کاخ کرملین شدیم به اتاق مولوتف راهنمایی و سپس از مختصر احوال‌پرسی و بیان مقدمه‌ای از اوضاع جهانی و این که اقامت آلمان در ایران که اغلب آنها جاسوس هستند خطراتی برای سرحدات جنوبی شوروی ایجاد کرده، بدین جهت نیروهای مادر همین ساعت از مرزهای ایران گذشته‌اند. مولوتف آنگاه متن یادداشت حمله قشون شوروی به ایران را که به عنوان من صادر شده بود... خواند.

به دنبال تجاوز ارتش‌های بریتانیا و شوروی به خاک کشور، ستاد ارتش با انتشار اعلامیه شماره یک، مردم ایران را در جریان این یورش قرار داد.^{۱۷} ساعت سه و نیم بعد از ظهر روز سوم شهریور ۱۳۲۰، علی منصور نخست‌وزیر، در جلسه فوق‌العاده مجلس شورای ملی، درباره تجاوز ارتش‌های روس و انگلیس به ایران گفت:

... از ابتدای وقوع جنگ کنونی... دولت شاهنشاهی بی‌طرفی ایران را اعلام کرده و با

